

AGATA STOLARZ

Instytut Europy Środkowo-Wschodniej

GRANICA JAKO PRZEDMIOT BADAŃ NA PRZYKŁADZIE FRANCUSKICH STUDIÓW NAD DZIEJAMI EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ I ROSJI W XX W.¹

Od kilkunastu lat studia nad granicami cieszą się rosnącym zainteresowaniem historyków. Wynika to w dużej mierze z popularności badań nad wiekiem XX, nad żelazną kurtyną, niestabilnością podziałów terytorialnych na Bałkanach i w Afryce oraz ich konsekwencji. Problem granic początkowo właściwy dla geografii historycznej, obecnie znajduje coraz to nowe ujęcia. Refleksję nad granicami i pograniczami można dziś umiejscowić na skrzyżowaniu kilku dziedzin historii. Interesują historię (geo)polityczną, poszukującą odpowiedzi na pytania o przyczyny i mechanizmy ekspansji, jak i historię dyplomacji, w ramach której rozważania ukierunkowane są na badanie sił politycznych i okoliczności, które za nimi stały. Problematyka ta wchodzi w zakres historii społecznej, zwłaszcza w wymiarze jej zainteresowania migracjami oraz historii gospodarczej w kontekście wymiany handlowej, cel lub kontrabandy. Wyczerpanie to można uzupełnić chociażby o historię idei, w przypadkach gdy granice rozdzielają odmienne systemy ideologiczne. W tekście tym odniosę się do przywołanych wyżej perspektyw obserwacji granic, na przykładach wybranych publikacji z historiografii języka francuskiego, poświęconych stopniowemu budowaniu żelaznej kurtyny. Zadaniem tego przeglądu jest również zarysowanie ewolucji konceptu granic w historiografii. Dodać należy, że szkic ten nie wyczerpuje poruszanej tematyki.

---

¹ Tekst stanowi omówienie studiów prowadzonych przez lub pod kierunkiem francuskiej badaczki Sabin Dullin. Poza „granicami komunizmu” zajmowała się również historią polityczną i historią dyplomacji ZSRR, zob. np.: S. Dullin, *Des hommes d’influences. Les ambassadeurs de Staline*, Payot, Paryż 2001, *eadem*, *Histoire de l’URSS*, wyd. III, Paryż 2008.

1.

Granica (fr. *frontière*) w dziejopisarstwie języka francuskiego (i nie tylko) początkowo była postrzegana jako „limit przynależności” danego państwa, rządu, cywilizacji, kultury lub ideologii. Przede wszystkim zwracano uwagę na jej militarny charakter. Silnie obecne było także pojęcie „granic naturalnych” (fr. *frontière naturelle*), co wynikało ze specyfiki linii granicznych Francji, opartych na grzbiecie Alp i Pirenejów, rzek i brzegach mórz oraz dążeniach do zachowania ich integralności. Z kolei bardziej płynne pogranicze (fr. *zone frontalière*) pozostawało na marginesie rozważań. Począwszy od lat 20-tych XX w. takie rozumienie omawianego przedmiotu badań było stopniowo wypierane przez nowe koncepty. Widoczne jest to już w tekście Luciena Febvre’a, poświęconym granicy jako pojęciu analitycznym pt.: *Frontière. Le mot et la notion*, wydanym w 1928 r. Historyk stwierdza w nim, że aby poddawać studiom granicę, należy rozpoczynać od analizy jej samej — dokładniej od analizy linii granicznej — a nie państwa, które określa, co często obserwowaliśmy w historiografii². Innymi słowy, refleksję należy ukierunkować na proces konstruowania się linii granicznej, jej materializację. Z oczywistego założenia, że granice mają służyć ochronie militarnej i ideologicznej przestrzeni państwowej wynika, że na podstawie analizy ich powstawania i stopniowego zamykania można zaobserwować mechanizmy polityki danego państwa. W większości studiów przyjmuje się odwrotną perspektywę.

W podobnym tonie co Febvre, kilkadziesiąt lat później wypowiedział się Daniel Nordman. Badacz zajmujący się m.in. historycznymi ujęciami przestrzeni, stwierdził, że pojęcie granicy w geografii oraz w historii, bywa redukowane do „samej siebie”, w przeciwieństwie do innych obiektów historycznych, co nie jest podejściem właściwym, ponieważ granice nigdy nie były zjawiskiem naturalnym (także wówczas gdy — jak w przypadku Francji — opierały się na naturalnych liniach), lecz politycznym konstruktem. Granica, z pominięciem kilku wyjątków, jest jedną z cech terytorium — bardziej precyzyjnie — tą, która odzwiecziała wybory polityczne lub sytuacje historyczne przestrzeni, którą ogranicza³. Perspektywa, opracowana przez francuskiego historyka, skupia się zatem na poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie: jak określone ideologie polityczne materializują się w postaci granic? Jest to więc podejście, w ramach którego dokonuje się po pierwsze analizy granic w kontekście ich fizycznej

² L. Febvre, *Frontière. Le mot et la notion*, w: *Pour une histoire a part entière*, Paryż 1962.

³ D. Nordman, *De quelques catégories de la science géographique. Frontière, région et hinterland en Afrique de Nord (19e et 20e siècles)*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales” 52/5, 1997, s. 971; 985, por.: *idem*, *La frontière*, w: *Dictionnaire critique de la République*, red. V. Duclert, Ch. Prochasson, Paryż 2002, s. 499–504.

konkretyzacji, następnie w ich wymiarze ideologicznym, politycznym, społecznym i kulturowym. Przy takim ujęciu mamy do czynienia ze zmieniającymi się skalami i obszarami obserwacji historycznej. Podobnie szeroki jest wachlarz rozpatrywanych problemów, rozciąga się od służb przygranicznych, życia codziennego na pograniczach, prowadzonego tam handlu i kontrabandy oraz ich wpływu na gospodarkę państwową, aż po rozbudowane koncepcje geopolitczne.

Zbliżone podejście wykorzystano w zbiorowym opracowaniu *Frontières du communisme. Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin* (Granice komunizmu. Mitologie i rzeczywistości podziału Europy od rewolucji październikowej do muru berlińskiego) pod redakcją Sophie Cœuré i Sabine Dullin. Stanowi ono efekt badań prowadzonych przez międzynarodowy zespół badaczy zgromadzonych wokół Paris I Panthéon-Sorbonne i École normale supérieure. W ramach tych dwóch instytucji zrealizowano projekt poświęcony granicom komunizmu w czasie pomiędzy rewolucją październikową a powstaniem muru berlińskiego w 1961 r. Głównym rezultatem tychże prac była konferencja „Pratiques et représentations de la frontière communiste en Europe” („Praktyki i reprezentacje granicy komunizmu w Europie”), zaś w konsekwencji książka *Frontières du communisme*, zawierająca wygłoszone na niej referaty. Została ona wysoko oceniona w recenzjach opublikowanych w „Annales. HSS”⁴, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire”⁵ oraz „Cahiers du monde Russe”⁶.

Jako główny cel tego projektu badawczego obrano określenie specyfiki podziału terytorium Europy, poprzez szczegółowe rozważania nad różnymi jego aspektami (np. dyplomatycznym, społecznym), praktykami i reprezentacjami (np. w edukacji, kulturze)⁷. W projekcie *Frontières du communisme* przyjęto zatem szerokie rozumienie granicy. Po pierwsze w jej sensie fizycznym, jako swego rodzaju „element krajobrazu”, niezwykle silnie wpisany w pejzaż ówczesnej Europy i daleko ingerujący w życie jej mieszkańców, po

⁴ W recenzjach podkreślano bogactwo informacji i syntetyczność opracowania oraz nowatorstwo metodologii, której założenia wyłożyły we wstępie S. Cœuré i S. Dullin. J. Cadiot, *Sophie Coeuré et Sabine Dullin (dir.) Frontières du communisme. Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin* Paris, La Découverte, 2007, 458 p., „Annales. HSS” 64/3, 2009, s. 722–724.

⁵ A. Sumpf, *Communisme/communismes : Cœuré Sophie et Dullin Sabine (dir.) Frontières du communisme, Paris, La Découverte, 2007, 458 p., 35 €*, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire” 105, 2010, s. 276–277.

⁶ J. Denis, *Sophie Cœuré, Sabine Dullin, eds, Frontières du communisme, „Cahiers du monde russe”* 49/4, 2004, s. 851–854.

⁷ S. Cœuré, S. Dullin, *Introduction*, w: *Frontières du communisme: mythologies et réalités de la division de l'Europe de la Révolution d'octobre au mur de Berlin*, red. S. Coeuré, S. Dullin, Paryż 2007, s. 9, 10.

drugie posiadający ideologiczne i symboliczne znaczenie. Oczywistym przykładem obydwu definicji jest mur berliński. Perspektywa obrona przez autorów obejmowała zatem badanie stopniowej organizacji, materializacji oraz militaryzacji granic ZSRR i państw satelickich, odzwierciedlające się w działaniach administracji państwowej i dyplomacji. W ramach omawianego projektu analizowano również to, co działo się po drugiej stronie granicy, poszukiwano ideologicznych i mentalnościowych granic antykomunizmu, a także „granice wewnętrznych”: enklaw komunizmu na Zachodzie oraz antykomunizmu na Wschodzie (np. tekst Zoltána Krasznai’ego poświęcony tematyce węgierskiej i inne o podobnej tematyce⁸).

Zarysowana metodologia badań pozwalała m.in. na ustalenia i wnioski dotyczące rozprzestrzeniania się idei komunizmu i socjalizmu. Uzyskano to dzięki rozważaniom nad fizycznym aspektem granic, nad procesem ich stopniowego zamykania. Postrzegano go jako materializację idei komunizmu. W formowanie się granicy bloku wschodniego naturalnie wpisano konstytuowanie się Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym, drugą wojnę światową, a więc stopniowe „wyzwolenia uciśnionych ludów”, działania dyplomacji i administracji ZSRR⁹. Przedstawiono etapową separację skonstruowanego systemu, połączoną z przetasowaniami w elitach władzy i reedukacją społeczeństwa¹⁰. W rozważania włączono także problemy społeczne i gospodarcze będące rezultatem tych działań, a więc np. migracje ludności¹¹ oraz kontrabandę¹².

Omawiana publikacja jest zatem udaną próbą zrozumienia i opisanie przyczyn oraz ewolucji największego podziału Europy XX w. zarówno na poziomie ogólnych przemian rzeczywistości jak i jego przejawów w życiu codziennym tzw. zwykłych ludzi. Konstruowanie granic komunizmu stanowiło punkt wyjścia dla określenia tego, co działo się „w ich wnętrzu”, do opisanie wybranych, ściśle związanych z nimi fenomenów społecznych i politycznych. Takie ujęcie

⁸ Z. Krasznai, *Idéologie, propagande et diplomatie en Hongrie. La région frontière et de la Subcarpatie dans l’entre-deux-guerres*, w: *Frontières du communisme*, s. 144–164; S. Cœuré, *Endiguer le bolchevisme? La double frontière dans le répertoire de l’anticommunisme (1917–1941)*, w: *Frontières du communisme*, s. 42–63, badająca problem komunizmu i antykomunizmu w kontekście Francji.

⁹ M. Narinski, *Le gouvernement soviétique et les problèmes des frontières de l’URSS (1941–1946)*, w: *Frontières du communisme*, s. 198–215.

¹⁰ O. Ilykha, *La «Frontière verrouillée»: Images, symboles et réalités de la frontière dans l’éducation des écoliers soviétiques des années 1930 au début des années 1950*, w: *Frontières du communisme*, s. 336–357.

¹¹ Zob. np.: C. Gousseff, *Des migrations des sortie de guerre qui reconfigurent la frontière ouverture et refermeture de l’URSS avant la querre froide (1944–1946)*, w: *Frontières du communisme*, s. 428–442.

¹² A. Shyakter, *La contrabande aux frontieres de l’URSS dans les Annes 1920: Methodes d’évaluation et mesures de lutte*, w: *Frontières du communisme*, s. 406–427.

problematyki granic bloku wschodniego doprowadziło z jednej strony do uwypuklenia precedensu obserwowanego procesu, z drugiej strony wpisało poświęcone mu opracowanie w szerszą perspektywę badań nad rosyjskim imperializmem oraz specyfiką regionalną Europy Środkowo-Wschodniej.

2.

Podobne do opisanego wyżej podejścia obrała Sabine Dullin w artykule *L'invention d'une frontière de guerre froide à l'ouest de l'union soviétique (Powstawanie granicy zimnej wojny na Zachodzie Związku Radzieckiego)*, wydanym w czasopiśmie „Vingtième Siècle. Revue d'histoire”¹³. Analizuje w nim stopniowe budowanie granicy pomiędzy ZSRR, krajami satelickimi i Zachodem, tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej. Jej rozważania nie ograniczają się jednak do umacniania linii granicznej oraz obserwacji pogranicza; stanowią one punkt wyjścia do uszczegółowienia dotychczasowej periodyzacji zimnej wojny, co francuska historyczka podaje jako główne zadanie tekstu. W tym celu historyczka bada działania dyplomacji oraz przygraniczną rzeczywistość (ponownie migracje, kontrabandę, służby graniczne).

Sabin Dullin poprzez studia nad materialnością granic, ich strukturą oraz organizacją w połączeniu z namysłem nad bliską jej historią dyplomacji, pokazuje w jaki sposób ideologia ZSRR rozprzestrzeniła się w Europie Środkowo-Wschodniej. Jak zauważa, model hermetycznej granicy przetestowany w ZSRR w latach trzydziestych był trudny do zastosowania w praktyce tuż po drugiej wojnie światowej, w związku z przepływem ludności w skali regionalnej, interregionalnej lub też międzynarodowej¹⁴. Zamykanie granic ZSRR było procesem, którego kontury administracyjne i militarne zarysowywały się już w 1946 r., zaś jego efekty były widoczne w 1948 r. Od tego też roku zauważalne są prace specjalnych służb, dzięki działaniom których granica zaczyna się materializować i stawać się namacalną rzeczywistością. Z przywołanego przed Dullin Raportu Krugłova do Stalina ze stycznia 1949 r. wynika, że niemal 70% granicy zachodniej ZSRR jest już gotowa¹⁵.

Z kolei proces politycznej satelizacji trwający od 1946 r. do 1948 r. w zależności od kraju nie spowodował kompletnego przerwania migracji ludzi i cykulacji idei ze Wschodu na Zachód i odwrotnie. Według ustaleń Dullin, szcze-

¹³ S. Dullin, *L'invention d'une frontière de guerre froide à l'ouest de l'Union soviétique (1945–1949)*, „Vingtième siècle. Revue d'histoire” 102, 2009, s. 48–61.

¹⁴ Zob. tabelę, w której Dullin przedstawia ruchy ludności w ramach ZSRR i państw satelickich oraz Norwegii i Finlandii. *Ibidem*, s. 55.

¹⁵ *Ibidem*, s. 59.

gólnie mobilna była granica polska¹⁶. Od 1948 r. władze sowieckie dążyły do narzucania krajom bloku wschodniego prawdziwej blokady kulturowej, co objawiało się między innymi w zagłuszeniu sygnału radia BBC, później Radia Wolna Europa. Według ZSRR rezultaty takich działań były niewystarczające, w związku z tym z początkiem 1950 r. podjęto dalsze kroki. Były one już bardziej namacalne. Zwiększała się liczba służb na granicy pomiędzy Bułgarią, Grecją a Turcją, zmniejszała się liczba uchodźców na Zachód. Horyzont komunizmu stopniowo się poszerzał¹⁷.

Konkluzje wynikające zarówno z artykułu *L'invention d'une frontière de guerre froide à l'ouest de l'union soviétique* jak i ze zbiorowej pracy *Frontières du communisme* są efektem m.in. zastosowania podejścia *histoire croisée*, a więc łączenia i krzyżowania odmiennych perspektyw wobec przedmiotu badań — w tym przypadku granic — pochodzących pierwotnie z różnych dziedzin historii (np. dyplomacji, geografii historycznej, studiów nad migracjami). We wspomnianym ujęciu zmienne są także obszary obserwacji historycznej (granica, pogranicze, granice wewnętrzne — enklawy komunizmu i antykomunizmu). W pierwszej z przywołanych publikacji, rezultat ten osiągnięto dodatkowo poprzez zestawienie punktów widzenia badaczy, pochodzących z różnych krajów Europy i reprezentujących różne tradycje badawcze.

3.

Sabin Dullin, w swojej ostatniej książce, szerszym i dogłębniejszym opracowaniu problematyki „granicy komunizmu” w latach 1920–1940, w postrzeganiu granicy posuwa się kolejny krok naprzód. We wstępie do *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920–1940)* pisze:

Granica, którą chcę poddawać studiom, istnieje tylko częściowo na mapach. [...]

[M]oja perspektywa jest bliska Peterowi Sahlinsowi, który rozważa granicę jako proces, [...] trudnego i negocjowanego ustalania różnicy, które kończą się budową systemu. W mojej pracy granica istnieje tylko wtedy gdy produkuje efekt. Interesuje mnie tylko wtedy gdy ingeruje w politykę, tylko wtedy gdy modyfikuje codzienność, tylko wtedy gdy wkracza w to, co wyimaginowane¹⁸.

¹⁶ *Ibidem*, s. 54–55.

¹⁷ *Ibidem*, s. 61. Podobne wnioski wynikają z książki o zbliżonej tematyce, autorstwa Dariusza Stoli, *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1940–1989*, Warszawa 2010. Perspektywa obrana przez polskiego historyka skupia się na opisie fenomenu migracji z/do Polski, wówczas gdy Sabin Dullin poprzez rozważania m.in. nad migracjami poddaje studiom zamknięty model granicy.

¹⁸ S. Dullin, *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920–1940)*, Paryż 2014, s. 20.

W monografii tej, opartej na szerokiej i różnorodnej podstawie źródłowej, granica przedstawiona jest wieloaspektowo, zgodnie z tytułem — jako „gęsta” w znaczeniu. W *La frontière épaisse* nie jest już tylko materializacją idei politycznych, jest jednocześnie obiektem, instytucją oraz doświadczeniem¹⁹. Dullin bada granicę jako swego rodzaju „strefę kontaktu” (fr. *interface* — słowo to znajduje się w tytule rozprawy habilitacyjnej stanowiącej podstawę książki) przestrzeni, które oddziela. Podejście to jest zresztą zgodne z dominującym obecnie konceptem granicy, nie tylko we francuskich naukach społecznych²⁰. Przypadek ZSRR jest w tym kontekście szczególnie interesujący, z tego powodu, że w założeniach politycznych jego granice miały być zamknięte, ich funkcją było odseparowywanie powstałego systemu.

Podobnie jak we wcześniejszych pracach, Dullin analizuje linię graniczną, jej stopniowe zamykanie oraz strukturę; wiele uwagi poświęca służbom granicznym, opisując nie tylko formację pograniczników oraz ich obowiązki i działania, ale także ich społeczny obraz, świadomie kreowany przez radziecką propagandę, np. za pomocą kinematografii. Francuska historyczka poszukuje przejawów mobilności na granicach (migracje zewnętrzne i wewnętrzne), fizycznie istniejących przejść oraz ich znaczeń (w tym symbolicznych). Zgodnie z założeniami wyłożonymi na wstępie, refleksji poddaje kulturowy zakres granicy; rozważa czy obijała się ona w mentalności, sposobach percepcji rzeczywistości przez tzw. zwykłych ludzi. Dullin w tejże publikacji postrzega granicę jako jeden z czynników organizujących zarówno działania polityczne i ekonomiczne, jak i świat ludzkich wyobrażeń. Rozważa jak pośrednio i bezpośrednio wpływała na realne bądź wyimaginowane interakcje z „innym”.

Autorka omawia szeroki wachlarz problemów, zmieniając skalę i metody badawcze. Korzysta z metod geografii historycznej, czego rezultatem jest zamieszczenie w książce szesnastu map. Odwołuje się do wcześniejszych ustaleń o działaniach dyplomacji Stalina. W myśl podejścia *histoire croisée* nakładającego na badacza obowiązek porzucenia utartych schematów postępowania badawczego, Dullin odchodzi w swoich poszukiwaniach np. od obecnego w literaturze przedmiotu ostrego kontrastu pomiędzy Europą a ZSRR, porównując doświadczenie bolszewizmu z dyktaturami i reżimami Europy w okresie międzywojennym²¹. Skłania się również ku doświadczeniu jednostek, jednak przywoływane przez nią cytaty mają charakter dekoracyjny. W ośmiu tabelach

¹⁹ *Ibidem*, s. 25.

²⁰ W dużym uproszczeniu wynika to z ogólnych przemian rzeczywistości po drugiej wojnie światowej, globalizacji oraz określonej wizji świata wpływowych francuskich badaczy jak Michel Foucault lub Pierre Bourdieu. Zob. np. syntetyczny artykuł M. Andersona, *Les frontières: un débat contemporain*, „Cultures et Conflits” 26–27, 1997, s. 15–34.

²¹ S. Dullin, *La frontière épaisse*, *op. cit.*, s. 26.

podsumowujących migrację odzwierciedla się z kolei przywiązanie autorki do metod statystycznych.

Publikacje pokrótce omówione w tymże szkicu wyróżniają się na tle innych prac poświęconych tematyce granic, często koncentrujących się na szczegółowym opisie ich materialnej struktury lub działań służ granicznych²², stanowiąc dla nich interesującą alternatywę. Wspomniane elementy obserwacji historycznej znalazły miejsce także w przywołanych tekstach, jednak dla ich autorów rozważania tego rodzaju były zasadniczo punktem wyjścia do dalszych studiów, np. nad rozprzestrzenianiem się komunizmu w Europie czy też nad pogłębieniem periodyzacji zimnej wojny. Zaobserwować można to zwłaszcza na przykładzie książki *La frontière épaisse*. Monografia, w której Sabin Dullin analizuje granice ZSRR jako przestrzenie hybrydyczne równoległe postrzegana jest jako transgraniczne ujęcie dziejów Rosji w XX w., co podkreśla się w jej recenzjach. Z kolei jak zaznacza sama autorka w tytule tejże publikacji, są to również studia nad źródłami zagranicznej polityki radzieckiej, która znalazła pełne rozwinięcie po drugiej wojnie światowej.

---

²² Por.: H. D o m i n i c z a k, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992.